

کتابخانه مرکزی و مرکز اسناد
دانشگاه تهران

(شماره ۱) سال اول (صفحه ۱)

معاون مرسلات مجلس طبی وجهانفرد سالیانه
خباهن جلیل آید طهران ۱۳۳۹ قمری
تورخانه مسکبه سارولایت سارولایت
جیب جام آقایی بلا تاجرت پست
مژول نکا رنده وجه ایوانه وجه ایوانه
مطیر و نکا رنده به سه قسط باید
جیزا ابرام غن بر ده اخه خود
(مستند الانیا) بهلن قبول موخره
حفظ بکفره طبع باید قسط اول را
و توزیع میشود در کل مسلم و مسلمه به بر دلان

طب

مجله صحیفه و زمانه و خبر

دوره اول شماره ۱

احمد تفتاوی ثبل ۱۳۰۰ دیقعه ۱۳۳۹

طهران شماره ۹ شماره ۲

صحف

پژوهش و نگارش: سید فرید قاسمی

سراغاز

پزشکی نگاری مطبوعات

به انضمام نشریه های طبی ایران زمانه قاجار

طبی نو

La médecine Contemporaine

جادی ۱۳۳۹

هر ماه یک شماره طبع میشود

مدیر و صاحب امتیاز: دکتر فضل علی خان سبحان

وجه اشتراك

در تمام بلاد ایران سالیانه ۲۴ قمری

شماره اول شنبه ۲۶ دیماه ۱۳۰۴ سال اول غریبه رجب المرجب ۱۳۴۴ صفحه ۱

نشر - طبع یک شماره

طبع و نشر میشود

وجه اشتراك - یکاله

در همه جا دو تومان و

قبلا دریافت میشود

نمستان مجورلتان - الصحة والامن

طب

صاحب امتیاز و مدیر: د. احمد خان غراسانی

آدرس: طهران

کوچه جنب میدان سپه نمره ۵

در نزله د. رضی الله تعالی

اعلانات الحياه و دوا خانه ها

پذیرفت میشود

اللَّهُ الرَّحْمَنُ الرَّحِيمُ

•

سرآغاز پزشکی نگاری مطبوعاتی

به انضمام

نشریه‌های طبّی ایران زمانه قاجار

پژوهش و نگارش سیدفرید قاسمی

۲۰۱۹/۱۳۹۸

سرشناسه : قاسمی، سیدفرید، ۱۳۴۳ -
عنوان و نام پدیدآور : سرآغاز پزشکی نگاری مطبوعاتی به انضمام نشریه‌های طبی ایران زمانه قاجار / پژوهش و نگارش سیدفرید قاسمی.

مشخصات نشر : قم: نشر مورخ؛ تهران: دانشگاه تهران، کتابخانه مرکزی و مرکز اسناد، ۱۳۹۸.
مشخصات ظاهری : ۲۲۵ ص. : مصور (بخشی رنگی).

شابک : ۹۷۸ - ۶۲۲ - ۶۳۰۰ - ۴۵ - ۲

وضعیت فهرست نویسی : فیفا

موضوع : پزشکی -- ایران -- نشریات ادواری

موضوع : Medicine -- Iran -- Periodicals

موضوع : پزشکی -- ایران -- تاریخ -- ۱۱۹۳ - ۱۳۴۴ ق. -- نشریات ادواری

موضوع : Medicine -- Iran -- History -- Periodicals: ۱۷۷۹ - ۱۹۲۵ - قاجاریان، ۱۱۹۳ - ۱۳۴۴ ق. -- نشریات ادواری

موضوع : ایران -- تاریخ -- قاجاریان، ۱۱۹۳ - ۱۳۴۴ ق. -- نشریات ادواری

موضوع : Iran -- History -- Qajars, ۱۷۷۹ - ۱۹۲۵ - Periodicals

شناسه افزوده : دانشگاه تهران. کتابخانه مرکزی و مرکز اسناد

* رده بندی کنگره : R۹۷/۷

رده بندی دیویی : ۶۱۰ / ۹۵۵۰۵

شماره کتابشناسی ملی : ۵۹۷۵۱۴۴

سرآغاز پزشکی نگاری مطبوعاتی (به انضمام نشریه‌های طبی ایران زمانه قاجار)

پژوهش و نگارش: سید فرید قاسمی

چاپ اول: زمستان ۱۳۹۸

نشر مورخ با همکاری کتابخانه مرکزی و مرکز اسناد دانشگاه تهران

شابک : ۹۷۸ - ۶۲۲ - ۶۳۰۰ - ۴۵ - ۲

شمارگان: ۱۰۰

قیمت: ۴۰۰۰۰ تومان

فهرست مطالب

یادداشت ناشر	۱۱
درآمد	۱۳
سرآغاز	۱۵
بازتاب روزنامه نگاران بهداشت ورزشی و درمانگری	۱۵
طبع طب نگاری علمی نویس ها	۳۴
چاپکرده های پزشکی روزنامه علمی	۳۶
سیر تاریخی	۸۳
حفظ الصّحه	۸۳
حفظ الصّحه	۸۳
صحت	۸۶
طبابت	۸۹
طب مصوّر	۹۲
طبی	۹۶
طب کنونی	۹۶
مجله صحیه و امور خیریه	۹۸
راپرت عملیات اداره انستیتو پاستور دولت علیه ایران	۱۰۴

۱۰۴	طب.....
۱۰۵	صحت ایران.....
۱۰۵	عالم طب.....
۱۰۶	طب جدید.....
۱۰۶	صحت.....
۱۰۶	صحت.....
۱۱۱	گزیده.....
۱۱۱	«ترجمه میرزا رضای دکتر از قواعد مجمع الصّحه [...]».....
۱۱۲	قواعد مجلس.....
۱۱۳	«دستورالعمل حافظ الصّحه دولت علیه ایران [...]».....
۱۱۸	«سواد ملفوفه فرمان اطباء حافظ الصّحه [...]».....
۱۲۱	«ترجمه مجمع الصّحه [...]».....
۱۳۱	«ترجمه دستور اطباء حافظ الصّحه [...]».....
۱۳۴	[اوضاع «مریض خانه طهران» و پاسخ به مقاله نشریه اطلاع].....
۱۳۷	[امتحان اطبا و جست و جو «در عمل» دوافروش ها و «تصحیح شغل عطار»] ..
۱۳۸	[اعزام میرزا رضاخان طبیب به «قراء شمیرانات»].....
۱۳۸	[مأموریت سه طبیب به آذربایجان].....
۱۳۹	[برگزاری میرزا علی اکبر شیرازی به حافظ الصّحه گی قم].....
۱۳۹	[عمل «پیرمرد ضعیف البینه» بنابر درخواست امام جمعه قم].....
۱۳۹	[احضار دکتر از برلن برای تدریس در مدرسه دارالفنون].....
۱۳۹	[برگزاری مجلس حافظ الصّحه].....
۱۳۹	اخبار وزارت علوم.....
۱۴۰	[سرایت بعضی امراض به واسطه مشارکت در غلیان].....
۱۴۱	[ورود دکتر البو به تهران].....
۱۴۲	[یافته های جهان پزشکی].....
۱۴۲	از قرار روزنامه حفظ الصّحه [...] منطبعه در پاریس.....

۱۴۵	«علاج کچلی».....
۱۴۶	مرض دیفتری [...].....
۱۴۶	حفظ الصّحه عامّه.....
۱۴۹	صحیه عمومی مملکت ایران [۱۳۳۵ق / ۱۲۹۶ش].....
۱۵۱	ده هزار نفر طبیب مخصوص قشون!!.....
۱۵۱	[تعمیر مقبره ابوعلی سینا].....
۱۵۲	مجلس حفظ الصّحه دولتی.....
۱۵۲	صحیه بلدیّه.....
۱۵۳	تعطیل مطب مریض خانه احمدیه.....
۱۵۳	بیمارستان زنان و کودکان طهران.....
۱۵۳	بیمارستان ها و مریض خانه های متعدده طهران.....
۱۵۳	فارغ التحصیل های طبی دارالفنون.....
۱۵۴	بیمارستان ملی اصفهان.....
۱۵۴	مریض خانه ملی قزوین.....
۱۵۴	مریض خانه جدیدالبناء قزوین.....
۱۵۵	دارالشفاء حضرتی در خراسان.....
۱۵۵	ناله محصلین طب دارالفنون.....
۱۵۵	مریض خانه آمریکایی در طهران.....
۱۵۶	صحیه عمومی.....
۱۵۸	صحیه نظام.....
۱۵۸	برای تشکیلات طبیه در ولایات.....
۱۵۹	[بیمارخانه رشت].....
۱۵۹	[سرنوشت مریض خانه خین].....
۱۵۹	[نگارش سپاس نامه از حافظ الصّحه بارفروش / بابل].....
۱۶۰	[شیوع آبله در خوانسار].....
۱۶۰	[طبابت عطارها در رودسر].....
۱۶۰	[طبابت کلیمی ها در بروجرد].....

۱۶۰	اعطای دیپلم طبی
۱۶۰	عُمر اطباء
۱۶۱	[احصائیه اطباء مملکت ایران]
۱۶۱	[درگذشت میرزا سیداحمدخان نصرالاطباء کاشانی]
۱۶۱	[فوت جلیل الاطباء طبسی]
۱۶۱	مجلس حفظ الصحه دولتی: خلاصه تلگراف راجع به وبا
۱۶۱	تبریز
۱۶۲	خوار
۱۶۲	مشهد
۱۶۲	دامغان
۱۶۲	سمنان:
۱۶۳	شاهرود
۱۶۳	سبزوار
۱۶۳	استرآباد [گرگان]:
۱۶۳	صحیه بلدیّه
۱۶۴	مریض خانه ملی انزلی
۱۶۴	مریض خانه معدوم قزوین
۱۶۵	دکتر س رفیعہ خانم: یک خانم طیبہ مسلمہ!
۱۶۶	اعلان [هیئت متحده دکتراها]
۱۶۶	صحیه بلدی طهران
۱۶۷	قاموس فخری
۱۶۷	مریض خانه های احمدیه
۱۶۸	مکتوب حفظ الصحه از همدان
۱۶۸	مکتوب طبی از اصفهان
۱۶۸	مریض خانه ملی انزلی و مریض خانه های خصوصی
۱۶۹	شعبه طبی دارالفنون
۱۷۰	حفظ الصحه: جلوگیری از نوبه (مالاریا)

۱۷۰	مجلس حفظ الصحه دولتی
۱۷۱	حکومت و بلديه طهران
۱۷۱	معالجه مجانی
۱۷۲	ساخته طهران
۱۷۲	شاهرود: اهانت به دکتر!
۱۷۲	ترجمه و تألیف [دکتر صدیق الحکماء]
۱۷۳	مکتوب حفظ الصحه
۱۷۳	ورود [اطباء]
۱۷۳	صحبیه مدرسه نظامی
۱۷۳	مریض خانه دولتی طهران
۱۷۳	نقل مکان [هیئت متحده دکترها]
۱۷۴	شعبه طبی دارالفنون
۱۷۴	وبای مشهد
۱۷۶	اخبار طبیه: امراض داخله
۱۷۶	از همدان آقای دکتر هدایت الله خان می نویسند
۱۷۸	از فومن آقای دکتر غلامحسین خان می نویسند: چی گز گیلانات
۱۷۸	آقای دکتر مؤدب السلطنه از رشت می نویسند
۱۷۹	کشف یک نسخه رمز
۱۷۹	تلگراف خصوصی از کرمان
۱۷۹	مسافرت [دکتر امیراعلم]
۱۷۹	مسافرت [دکتر صفر علی]
۱۷۹	افتتاح مریض خانه در قزوین
۱۸۰	شکایت از بلديه [در خصوص حمامها]
۱۸۰	جریده آموزگار رشت
۱۸۱	رفع منازعه طبی رشت
۱۸۱	آقای دکتر اسعدالحکماء از رشت
۱۸۲	اعلان حکومتی

- ۱۸۲ برای سلامتی مزاج و صد سال عُمر
- ۱۸۳ مطب المساکین اصفهان!
- ۱۸۴ از قم
- ۱۸۵ آقای دکتر سید هادی خان [و تجربه لاهیجان]
- ۱۸۵ از بجنورد
- ۱۸۵ از اصفهان
- ۱۸۵ از تبریز
- ۱۸۶ از سبزوار
- ۱۸۶ اعلان [کتاب]
- ۱۸۷ پیوست
- ۱۸۷ دامپزشکی نویسی
- ۱۸۷ بیطاری
- ۱۹۱ بی نوشت
- ۲۰۳ تصاویر

بنام خدای مهربان و بخشنده

یادداشت ناشر

دانش مدرن پزشکی در کنار برخی از دانش‌های دیگر از طریق آشنایی ما با غرب بدست آمد. آنچه ما داشتیم، تجربه‌های علمی هزاران سال بشر بود که مسلمانان نیز تلاش زیادی برای پیشرفت آن داشتند و آثار زیادی پدید آوردند، اما در یک مقطع تاریخی، دانش‌های طبیعی قدیم، از اعتبار افتاد. این اتفاق با انقلابی پدید آمد که در علم نوین ایجاد شده و طی قرون هیجدهم و نوزدهم، با سرعت سرسام‌آوری بیشتر نقاط عالم را درنوردید. ایران نیز به آرامی و در قرن هیجدهم با این دانش‌ها آشنا شد. طبعاً سالها بلکه دهها سال طول کشید تا علم جدید پزشکی جای علوم قدیمه را بگیرد. برای این کار، لازم بود تا ابعاد دانش جدید شناخته شود، و این کار با ترجمه متون فرنگی و نیز آوردن پزشکان اروپایی به ایران و به تدریج، تأسیس تشکیلات حفظ الصحة در دولت قاجار فراهم آمد. کتابهای زیادی از زبانهای فرنگی ترجمه و در ایران به چاپ رسید. حجم زیادی کتاب، از همان دوره، همچنان به صورت خطی در کتابخانه مجلس یا ملی باقی مانده که همه از آثاری است که در نیمه دوم قرن سیزدهم هجری و اوائل قرن چهاردهم ترجمه شده و فراهم آمده است.

در کنار سهمی که «کتاب» در نشر علم داشت، به تدریج جایی هم برای «نشریات» باز شد. شاید اوائل تصور می‌شد نشریات فقط برای اعلان اخبار و بیانیه‌ها و مطالب کوتاه است، اما به تدریج دامنه استفاده از مطبوعات بیشتر شد، به طوری که گرایش به تخصصی کردن مطبوعات ایجاد شد. این مهم است که بدانیم نخستین کسانی که در فکر ایجاد نشریه‌ای برای ترویج مسأله طب افتادند، چه کسانی بودند. این ابتکار و خلاقیت، می‌توانست سرمنشأ حرکت تازه‌ای در ترویج دانش پزشکی باشد. در این میان، چند نوع کار وجود داشت. اخبار عالم پزشکی و بحث حفظ الصحة که شامل مباحث مختلفی می‌شد، اطلاع دادن از بیماری‌های واگیردار، بویژه وبا، کاستی‌ها مربوط به

امر بهداشت در نقاط مختلف کشور، بحث از اخبار علم پزشکی و کارهای نوی که در این دانش از کشف مسائل علمی یا داروها انجام شده بود، اخبار مربوط به اقدامات دولت در این زمینه، و بسیاری از مسائل دیگری که می توانست در این قبیل نشریات انعکاس یابد، محتوای این نشریات را تشکیل می داد. این که یک نشریه تخصصی در زمینه علمی مانند طب پدید آید، نشان دهنده نوعی پیشرفت به حساب می آید.

آنچه پیش رو دارید، گزارشی است از سرآغاز پزشکی نگاری مطبوعاتی. نخستین بار گزارش های پزشکی در کدام یک از نشریات منعکس می شد و به تدریج، چه نشریاتی به صورت مستقل به این امر پرداختند؟ این کار در بخش اول انی کتاب انجام شده و متخصص و حافظه یگانه تاریخ مطبوعات ایران، استاد سید فرید قاسمی، رشته این امر را پی گرفته و شرح داده اند. علاوه بر آن، در بخش گزیده، نمونه ای از مطالب این نشریات را آورده اند تا دامنه و محتوای اخبار پزشکی مطبوعات قدیم را نشان دهند. مسلماً، گزارش های طبی زیادی هم هست که در میان اسناد است، اما آنچه در اینجا ملاحظه می کنیم، انتخابی است از این گزارش ها که در مطبوعات وقت درج شده است.

به نظر می رسد رابطه میان یک علم خاص مانند پزشکی با «مطبوعات» یک نکته مهم است، چنان که این امر، در حوزه «کتاب» هم اهمیت دارد.

این کتاب، همزمان با برگزاری یک نمایشگاه از مطبوعات پزشکی ایران (از دوره قاجاریه و اندکی پس از آن) که در آذر ماه سال ۱۳۹۸ در کتابخانه مرکزی و مرکز اسناد دانشگاه تهران برگزار شد، انتشار یافت. درست دو ماه قبل از این بود که تالار نشریات این کتابخانه افتتاح شد و به مناسبت آن، کتابی با عنوان نشریات قدیمی موجود در کتابخانه مرکزی، توسط استاد قاسمی نوشته و منتشر شد. افتخار می کنیم که همراهی دوست عزیز و استاد گرانقدر جناب سید فرید قاسمی را در کارهای کتابخانه مرکزی داریم. و آخر دعوانا ان الحمد لله رب العالمین.

رسول جعفریان / ۱۳۹۸/۹/۱۲

رئیس کتابخانه مرکزی و مرکز اسناد دانشگاه تهران

بنام خدا

درآمد

شماره‌های موجود نخستین نشریه ادواری چاپی ایران (دوره محمدشاه قاجار) را که مرور می‌کنیم متوجه می‌شویم در این مطبوعه «از درد خبر هست و از درمان اثری نیست». چاپ خبرها و گزارش‌های «پیشرفت بهداشت و علم پزشکی، درمان بیماری‌ها و دواسازی» را بدون احتساب زهرا یزادی باهرا (۱۸۴۹-۱۹۱۸ م.) در روزنامه‌چه اخبار دارالخلافه طهران/ روزنامه وقایع اتفاقیه/ روزنامه وقایع (۱۲۶۷-۱۲۷۷ ق) می‌توان خواند. نخستین نشریه‌ای که اما شماره‌هایی را سراسر به «حفظ‌الصحة» اختصاص داد، روزنامه ملتی (۱۲۸۳-۱۲۸۷ ق) نام داشت و اول بار این روزنامه علمی (۱۲۹۳-۱۲۹۷ ق) بود که طب‌نویسی برایش برتری پیدا کرد و اولویت نخستش شد. به طور کلی در بیشتر نشریه‌های چاپ ایران عهد ناصری و روزگار مظفری که فزون از یکصد عنوان برآورد می‌شود و همچنین ادواری‌های فارسی‌زبان برون‌مرزی مطالب مرتبط با «طب و طبابت» را بیشتر به قلم «حکیم‌باشی»‌های خودآموخته و طبیب‌های تحصیل‌کرده به چاپ رسانده‌اند. همچنین تازه‌های پزشکی جهان را در همان زمانه برای آگاهی ایرانی‌ها به فارسی برگردانده‌اند.

در سرآغاز کتاب حاضر نخست بازتاب روزنامه‌نگارانه بهداشت‌ورزی و درمانگری، طبع طب‌نگاری علمی‌نویس‌ها و چاپ‌کرده‌های پزشکی روزنامه علمی آمده است تا پیشینه‌ها قبل از طلوع نشریه‌های اختصاصی و تخصصی طبابت نشان داده شود.

باید دانست در روزگاری که گهگاه به قول قدما «طبی‌یات» و «پزشکی‌یات» در نشریه‌های ایران به چاپ می‌رسید، در اسلامبول دست کم یک نشریه پزشکی منتشر می‌شد یا پطرزبورگ ۱۶ نشریه در زمینه «طب و طبابت» داشت. در بعضی کشورها نیز

مطبوعات پزشکی سالانه سیر صعودی داشتند مثلاً ۱۲۷۴ ق. در فرانسه «۲۵ نشریه در فنون طبیه» منتشر می شد اما این آمار در سال ۱۲۹۶ ق به «۸۰ طغرا روزنامه طبی و دواسازی» و ۱۳۳۶ ق به ۸۷ عنوان فزونی پیدا کرد. یا در اتریش ظرف ۱۰ سال از ۱۲۹۳ تا ۱۳۰۳ ق. عدد نشریه های پزشکی از ۲۸ به ۹۲ عنوان رسید.

ما حدود ۱۲۰ سال (۱۳۱۹ ق. - ۱۳۹۸ ش.) تاریخ نشریه های خاص پزشکی در ایران داریم. ۲۵ سال اول (۱۳۱۹ ق - ۱۳۰۴ ش) این پیشینه با انتشار ۱۵ نشریه در زمانه قاجار گذشت. دو نشریه نخست در تهران عهد حاکمیت مظفرالدین شاه منتشر شدند. نشریه دوم دوره گذار پیشا و پسا فرمان مشروطه را به خود دید. اما گویا هر دو نشریه به سبب ضرر و زیان مالی تعطیل شدند. به دنبال ۲ نشریه یاد شده ۴ نشریه دیگر (صحت، طبابت، طب مصور و طبی) در تهران نشر شدند اما طب کنونی هفتمین نشریه پزشکی ایران در مشهد به چاپ رسید و مشهد پس از تهران نخستین شهری بود که صاحب نشریه پزشکی شد. به طور کلی در عهد قاجار ۱۱ نشریه پزشکی در تهران، ۲ نشریه در مشهد، و شیراز و اصفهان هر کدام یک نشریه پزشکی داشتند.

سیر تاریخی و مشخصه های ۱۵ نشریه طبی در ۲۵ نخست حیات مطبوعات پزشکی ایرانی را که در روزگار قاجار سپری شد، در مجموعه حاضر خواهید خواند. همچنین گزیده چاپ سپاری های شماری از نشریه های یاد شده به انضمام دامپزشکی نویسی ایرانی را در پیوست می بینید.

از دکتر رسول جعفریان برای انتشار این اثر سپاسگزارم. همچنین قدردان همکارهای ایشان به خصوص خانم مهران آشوری و نیز آقای عنایت الله رحمانی و دکتر فرشته فرخی هستم که تصویرهای کتاب را فراهم آوردند. توفیق از اوست.

سید فرید قاسمی

سر آغاز

بازتاب روزنامه نگاران بهداشت ورزشی و درمانگری

با وجود سخن از «دارالشفاه» در سفرنامه میرزا صالح شیرازی و آبله‌کوبی‌های روزگار عباس میرزا، شماره‌های موجود نخستین نشریه ایران را که مرور می‌کنیم، اثری از طب و طبابت نمی‌بینیم. «اول تشرین ثانی ۱۸۴۹ میلادی» در اورمیه / ارومیه به وسیله تبلیغ‌گرهای مسیحی آمریکایی نشریه زهرایرادی باهرا به معنای طلوع روشنایی / اشعه روشنایی منتشر شد. این مبلغ‌ها، افزون بر تأسیس چاپخانه و کتابخانه و انتشار نشریه و کتاب به برپایی خانه بهداشت و درمانگاه همت گماردند. گروه یاد شده در نشریه زهرا یرادی باهرا که به زبان آشوری حدود ۶۹ سال منتشر شد به مباحث پزشکی از روایت و حکایت تا نویابی‌های طبیبانه می‌پرداختند که آغازینه‌های‌شان را در شماره یکم می‌توان خواند:

۱. «در سال ۱۸۳۰ شخص ثروتمندی سخت بیمار گردید طبیبی را به بالینش آوردند. بیمار از طبیب پرسید: آیا بیماری من سخت و غیر قابل علاج است؟ طبیب جواب مثبت داد. بیمار پرسید: آیا یک هفته دیگر زنده خواهم ماند؟ پزشک گفت: خیر. بیمار خطاب به پزشک اظهار کرد پنجاه هزار تومان به تو خواهم داد اگر مرا تا سه روز دیگر زنده نگه‌داری. پزشک جواب داد: حتی سه ساعت هم قادر به زنده نگه داشتن تو نیستم. ساعتی، بعد آن شخص از دنیا رفت. پس هوشیار باشید و نیاز بگذارید زیرا هرگز نمی‌دانید مرگ کی به سراغ شما خواهد آمد».^(۱)

۲. «وبا: بیماری خطرناکی که دو سه سال پیش در شهر شیوع داشت و هم اکنون به اروپا و آمریکا سرایت کرده است. این بیماری مسری به تمامی نقاط جهان سرایت می‌نماید. همان‌طوری که بیست سال پیش نیز شایع بود. تعداد تلفات در آمریکا کمتر از آسیا است و این به سبب رعایت بهداشت است...»^(۲)

نخستین خبرها و گزارش‌های جدی «پیشرفت علم پزشکی و درمان بیماری‌ها و دواسازی» را از سال ۱۲۶۷ق در روزنامه وقایع اتفاقیه می‌توان خواند:

۱. «عالیجاه حاجی میرزا جبار رئیس تذکره موازی شصت جلد کتاب قواعد معالجه و با حسب‌الحکم اعلی حضرت پادشاهی به نزد عالیجاه محمودخان کلانتر فرستاده و به اطبا و علما و سادات و معارف شهر دارالخلافه تقسیم نمودند که مطالعه نمایند که احیاناً نخواستہ این ناخوشی اگر درین ولایت ظاهر شود مردم از معالجه آن اطلاع داشته باشند و این معنی سبب ازدیاد دعاگویی و شکرگذاری خلق گردیده است»^(۳)

۲. «حسب‌الحکم اولیای دولت علیه کتاب معالجه امراض و غیره باسمه نموده‌اند عالیجاه حاجی میرزا جبار ناظم‌المهام یکصد جلد از آن کتاب‌ها به دارالسلطنه تبریز فرستاده بود نواب شاهزاده حشمه‌الدوله کتاب‌های مزبور را به ولایات آذربایجان فرستاده‌اند که اطبا و علما و عموم ناس همه ملاحظه نموده در وقت ضرورت از آن قرار معمول دارند»^(۴)

۳. میرزا ابوالقاسم طبیب پسر مرحوم میرزا محمد نایینی منشی‌باشی جوانی حاذق است و با این که اوایل سن اوست چند فقره معالجات کرده است از جمله زوجه آقا باباییک نایب چاپارخانه در اوقات آمدن از تبریز در راه چشمش دانه زده و ترکیده بوده که صدای او را شنیده بوده‌اند مشارالیه معالجه کرده است که حالا می‌بیند و چند نفر مستسقی را هم به مدت ده پانزده روز معالجه کرده ناخوشی نوبه و [...] سایر امراض را نیز خوب معالجه می‌کند هر کس مریض داشته باشد در محله سنگلج در خانه عالیجاه میرزا محمد نایینی به او رجوع نماید»^(۵)

۴. «میرزا محمدعلی طبیب مشهور به دواساز در جلوخان مسجد شاه دارالخلافه در جنب مسجد سمت مدرسه صدر حجره گشوده و انواع دواهای فرنگی در حجره او موجود و امراض را معالجه می نماید اعلان می کند که بر هر کس که از دواهای مزبور لازم باشد نزد مشارالیه برود».^(۶)

۵. «مدت یک ماه قبل ازین یک عدد انبر آهنی جراحی به ترکیب ذیل در کوچه غریبان گم شده است هر کس پیدا کرده باشد به اطاق دفترخانه این روزنامه ها آورده از مباشرین روزنامه یک تومان مزدگانی بگیرد».^(۷)

زمانی که روزنامه وقایع اتفاقیه در تهران منتشر می شد، روزنامه ملتی آذربایجان/ روزنامه وقایع اتفاقیه آذربایجان شروع به نشر کرد و از سال ۱۲۷۷ق روزنامه دولت علیه ایران/ روزنامه دولتی جانشین روزنامه وقایع اتفاقیه شد. در روزنامه دولت علیه ایران چاپ تهران افزون بر تصویر طبیب ها مانند میرزا ابوالفضل طبیب کاشانی (ش ۴۹۹، ۱۰ ربیع الاول ۱۲۷۸ق) رخدادهای درمانگری را به چاپ رسانده اند: «میرزا ابوالفضل حکیم باشی کاشی در عمل طبابت لازمه حذاقت ظاهر می سازد و هر یک از مرضی را که رجوع به مشارالیه بوده به کمال خوبی معالجه نموده است و معالجات غریبه ظاهر ساخته است از جمله میرزا علی [نایینی] منشی و نگارنده روزنامه دولتی هفت سال مبتلا به مرض سودا می بود غالباً در رنج جروح و قروح شدید می گذرانید و در این مدت به غالب از اطباء داخله و خارجه رجوع به میرزا ابوالفضل نمود. مشارالیه معالجت او را به افراط در اکل میوه جات مطبوعه و شرب مشروبات مطلوبه منحصر نمود و در این باب کمال مبالغت به عمل آورد به فاصله چهل روز بهبودی کلی در جراحات او به هم رسیده تا مدت سه ماه بالمره رفع آن مرض مزمن و قلع ماده سودا از مزاج مشارالیه گردید».^(۸)

روزنامه علمیه دولت علیه ایران که نخستین نشریه سه زبانه - فارسی، عربی و فرانسوی - و اولین نشریه علمی ایران است، شعبان ۱۲۸۰ق متولد شد. گاه به توالی و

زمانی به تناوب، در مجموع ۵۳ شماره تا شوال ۱۲۸۷ ق منتشر شد. در این نشریه «تحقیقات دامپزشکی و پزشکی»، «شکل عمل آبله کوبی» و گزارش‌هایی از بیماری‌ها و چگونگی درمان را با این سرخبرها می‌توان دید: «چون میرزا سیدحسین طبیب حافظ‌الصحه اصفهان که از شاگردان مدرسه مبارکه دارالفنون بود و اکنون مأموریت آن سامان را حاصل نموده درضمن روزنامه طبیه چند مطلب نوشته که خالی از تازگی نبود درین روزنامه علمیّه ثبت و مندرج شده...»^۱.

روزنامه ملت سنیه ایران که پس از سه شماره به روزنامه ملتی تغییر نام داد از ۱۵ محرم ۱۲۸۳ ق تا ۲۰ جمادی‌الآخر ۱۲۸۷ ق در مجموع ۳۶ شماره - ۲ شماره یک و ۲ شماره ۲۱ دارد - در تهران منتشر شد. این نشریه با این که بیشتر ادبی بود به طب و طبابت توجه درخور توجهی داشت.

شماره‌های ۲۱ و ۲۲ و پاره‌ای از شماره ۲۵ نشریه یاد شده به «مجمع‌الصحه» و «حافظ‌الصحه» اختصاص دارد:

شماره ۲۱ (۹ جمادی‌الاولی ۱۲۸۵ ق): «ترجمه میرزا رضای دکتر از قواعد مجمع‌الصحه که مقرب الخاقان دکتر طولوزان مرتب نموده»، خبر «برپایی مجمع‌الصحه» و فرمان تأسیس خطاب به «حکام ولایات»، «قواعد مجلس»، «دستورالعمل حافظ‌الصحه دولت علیه ایران...».

شماره ۲۲ (۱۳ رجب ۱۲۸۵ ق): «ترجمه مجمع‌الصحه که حکیم‌باشی حضور همایون شاهنشاهی دکتر طولوزان نموده است».

شماره ۲۵ (۷ ذی‌القعدة ۱۲۸۵ ق): «ترجمه دستور اطباء حافظ‌الصحه که دکتر طولوزان حکیم‌باشی مخصوص... به جهت ملاحظه و جست و جوی سبب عموم و شیوع وبا مرتب کرده و میرزا تقی مترجم مجمع‌الصحه ترجمه نموده است». همچنین در این نشریه «اعلان فروش کتاب طبی» را نیز به چاپ رسانده‌اند:

۱. «اعلان[: کتاب طب یوسفی که برای خاص و عام نافع است به اهتمام میرزا

عبدالمطلب ادیب کاشانی تصحیح یافته سمت انطباع پذیرفته قیمت سه هزار و دهشاهی است در کاروانسرای حاجب الدوله در حجره حاجی ملا باقر کتابفروش به فروش می‌رسد.^(۱)

۲. «کتب طبی که در کاروانسرای امین‌الملک در دالان تیمچه در حجره حاجی موسی کتابفروش می‌شود رساله زبده‌الحکمه ناصری .. از تصنیفات دکتر طولوزان حکیم‌باشی مخصوص حضور همایون و ... ایضاً رساله بدایع‌الحکمه ناصری از تصنیفات مشارالیه...»^(۱)

زمانه ناصرالدین شاه، سه روزنامه سیار منتشر شد. اول روزنامه اردوی همایون در سفر اول ناصرالدین شاه و همراهان به خراسان (اواخر سال ۱۲۸۳ و اوایل ۱۲۸۴ق) که ۴ شماره منتشر شد. دوم روزنامه مرآت‌السفر/ روزنامه مرآت‌السفر و مشکوه‌الحضر که ۱۳ شماره از ربیع‌الاول ۱۲۸۸ق تا جمادی‌الاولی ۱۲۸۸ق در رفت و برگشت سفر مازندران انتشار پیدا کرد و سوم اردوی همایون که ۱۲ شماره از ۱۱ شعبان تا ۱۲ ذیحجه ۱۳۰۰ق در سفر خراسان به طبع رسید. در این روزنامه‌های سفر اشاراتی به طب و طبیب و طبابت دیده می‌شود:

«... درضمن روزنامه [در فهرست] اسامی ملتزمین رکاب میرزا علینقی حکیم حضور و نایب پیشخدمت‌باشی سلام را حکیم‌الممالک نوشته مسبق بدان بود که چون درین سفر خیریت اثر در مراقبت خاکپای همایون و معالجه ملتزمین رکاب نصرت انتساب نهایت سعی و دقت را مرعی داشته و خدمات او منظور نظر ملاطفت اثر گشته او را به لقب نبیل حکیم‌الممالکی مفتخر و سرافراز فرموده منشور قضا دستور به افتخار او شرف صدور یافت»^(۲)

وقایع عدلیه، نخستین نشریه حقوقی و قضایی ایران از ذیحجه ۱۲۸۷ق تا صفر ۱۲۸۸ق سه شماره منتشر شد. «تکالیف مشترکه مجالس وزارت عدلیه اعظم» را در این نشریه می‌توان خواند. در «تکالیف مخصوص مجلس جنایات» نوشته‌اند:

«[ماده] ۱۶ تحدید جنایت باید از روی تصدیق طبیب و جراح حاذق باشد.

[ماده] ۱۸ تصدیق نامه طبیب و جراح غیر معروف پذیرفته نخواهد بود.

[ماده] ۲۷ تصدیق نامه طبیب و جراح باید برطبق شروطی که در این روزنامه

مندرج است نوشته شود.

شروط تصدیق نامه

[ماده] ۲۸ طبیب و جراح در تاریخ معین هر چه از محضر عام و محل نزاع استنباط

کرده اند باید به دقت هر چه تمام تر از روی راستی بنویسند. اسم شهر و محله و معبر و

خانه [ای] که در آنجا جنایت اتفاق افتاده است باید نگاشته و شدت مرض و خطرهای و

نتایج آن را در نهایت تحقیق نوشته مدت لازمه [ای] برای استعلاج و مخارج اصلاح و

التیام را نیز بدون کم و زیاد معین کنند زخم و شکسته و ضربه و ضغطه کاری را در

همان موضعی که جنایت رسیده است باید تحقیق و تحدید نمایند. زیرا که، حرکت دادن و

انتقال شخص جنایت رسیده گاهی سبب فزایش مرض و زیادتى سیاست مقصر

می شود. حالت شخص مجروح و مقتول را از زخم و کبودی و آماس و غیره در هر

جایی از بدن که باشد باید نوشت. وضع افتادن و نشستن مجروح را باید نگاشت و

همچنین هر حالتی را که بتوان از آن چیزی استنباط نمود چه از دیدن و چه از لمس و چه

از شهادت دیگران گاهی نیز لازم می شود که لک های لباس مجنی علیه را

بنویسند...».^(۱۳)

۱۱ محرم ۱۲۸۸ ق، نشریه ایران در تهران متولد شد. نشریه ایران روزگار

ناصرالدین شاه، عهد مظفرالدین شاه و دوره پسا مظفری را هم به خود دید. این

«روزنامه» از سال نخست به چاپ خبرهای بیماری و درمان و درج پاورقی های مرتبط

با پزشکی البته به قلم اطبا اهتمام داشت:

پاورقی «تاریخ طاعون در ایران در سنوات مختلفه سابقه از تصنیفات دکتر

طولوزان»، «رساله تحقیق آتش فشانی جبال و زلزله های خارق العاده ترجمه میرزا علی

حکیم‌باشی» «دستورالعمل حافظ‌الصحه»، «تنظیف بلدی» و ... همچنین اعلان کتاب‌های طبی را نیز در دوره نشریه ایران می‌توانیم ببینیم:

۱. «حکیم شلیمر فرنگی که مدت سی و دو سال در ایران بود و دو سال قبل وفات نمود در این مدت دوازده جلد کتاب در فنون طب به زبان فارسی نوشته از جمله کتاب شفائیه است [...] که تقریباً سی هزار بیت می‌شود. امراض را در این جا به ترتیب عنوان می‌کند و علامات و علاج و ادویه و قاعده ساختن ادویه را واضح ذکر می‌کند کتابی کثیرالمنفعه و با مرکب چاپ نوشته شده شخص معروف و معتبری خیال اقدام در باسمه نمودن آن دارد چون مخارج زیاد است به طالبان این کتاب شریف اعلان می‌نماید که چنانچه تا یکصد نفر مشتری معین شود که قیمت آن را از قرار جلدی سه تومان نقد کارسازی نمایند می‌توان اقدام به این عمل نمود...»^(۱)

۲. «میرزا محمددکتر کرمانشهرانی طبیب حضور همایون و تلگرافخانه‌های مبارکه که مریض‌خانه دولتی از جانب جناب مخبرالدوله سپرده به اوست به ملاحظه شیوع امراض مقاربتی که غالباً از روی قاعده طبی معالجه نمی‌شود کتابی در تحقیق امراض مزبوره تصنیف و ترجمه نموده که فی‌الحقیقه از هر جهت مزیدی بر آن متصور نیست و چون مقصود دکتر معزی‌الیه در نگارش این کتاب خیر عامه اهل ملت بود طوری این کتاب را صاف و سلیس و خالی از تعقید [ابهام] اغلاق [دشوارگویی] نوشته که اشخاص کم‌سواد یعنی کسانی هم که چندان داخل در عالم علم نیستند به محض مطالعه بدون تدریس می‌توانند بفهمند و اطبای غیر دکتر که مراتب عالیه علوم جدیده نائل نشده‌اند ممکن است از روی آن به طور خود بدون خبط و خطابه معالجه پیردازند. قیمت این کتاب جلدی هشت هزار و محل فروش آن در سرای امین‌الملک تیمچه کتابفروش‌ها در حجره میرزا محمد تاجر کتابفروش شیرازی می‌باشد. در لوازم طبع این کتاب نیز از هر جهت کمال اهتمام و دقت به عمل آمده است.»^(۲)

برگردان چاپکرده‌های نشریه‌های فرنگی را هم پاره‌ای از شماره‌های نشریه ایران

می‌توان خواند: «در روزنامه علمی فرانسه که نزد بنده درگاه می‌فرستند بعضی از تجربیات تازه که اطبای بزرگ به دست آورده‌اند مسطور است چون اعلان آن به جهت عموم هموطنان نافع است لازم دانستیم که به جهت هر نمره [ای] از روزنامه ایران قدری از آن را ترجمه کرده بفرستیم در روزنامه درج نموده منتشر گردد میرزا محمد دکتر».^(۱۱)

المنطبعة فی الفارس نخستین نشریه چاپ شیراز، یک طبیب با نام میرزا محمدتقی حکیم‌باشی کاشانی بنیاد گذارد و اداره‌اش را عهده‌دار شد. گویا نشریه یاد شده از ۲۰ جمادی‌الثانی ۱۲۸۹ق تا ۱۲ ذیقعد ۱۲۸۹ق در مجموع ۲۰ شماره منتشر شد. «اخبار طبیه» ایرانی و خارجی، «ملاحظه حفظ صحت و وضع مکتب‌ها و مدرسه‌ها و زبان آموزگار اطفال»، پاورقی‌های «علمیه» به قلم محمدتقی حکیم‌باشی را در دوره المنطبعة فی الفارس می‌توان خواند.^(۱۲)

سالنامه ایران/ سالنامه دولت علیه ایران به توالی و تناوب از ۱۲۹۰ق تا ۱۳۲۵ق دوام آورد و سالانه گاه مستقل و روزگاری به ضمیمه کتاب‌های انتشارات وزارت انطباعات انتشار پیدا کرد.^(۱۳) از این سالنامه می‌توان سیاهه طبیب‌های عصر ناصری و عهد مظفری را استخراج کرد:

۱۲۹۰ق: ۱. «اطباء خاصه»: «دکتر طولوزان حکیم‌باشی حضور»، «ملک‌الاطبا میرزا کاظم گیلانی»، «میرزا رضای دکتر»، «تیمور میرزا»، «مسیو هبنده [هینه] دندان‌ساز».

۲. «معلمین ایرانی»: «میرزا عبدالوهاب معلم طب»، «میرزا رضا دکتر ایضاً».^(۱۴) «طبقه اطبا»: «میرزا ابوالقاسم»، «میرزا عبدالوهاب»، «میرزا عبدالله»، «مسیو بیکمز» [از [سفارت] انگلیس در طهران]: «یوسف دیکسن حکیم سفارت».

«اطباء خاصه شریفه»: «دکتر طولوزان حکیم‌باشی حضور»، «ملک‌الاطبا میرزا کاظم گیلانی»، «ملک ایرج میرزا رئیس الاطباء»، «میرزا رضا دکتر»، «تیمور میرزا»،

«میرزا حسینعلی»، «میرزا لقمان ولد ملک الاطباء»، «مسیو هیدنه [هیینه] دندانساز».^(۲۰)
 «اطبا و جراحان نظام: میرزا سیدرضی حکیم‌باشی، میرزا سیدمحمد حکیم‌باشی
 توپخانه، میرزا سیدعلی نایب حکیم‌باشی، میرزا رضاقلی جراح‌باشی، اطباء و جراحان
 حاضر رکاب و مأمور ولایات شصت و پنج نفر».^(۲۱)

«اطباء خاصه: دکتر طولوزان حکیم‌باشی، ملک الاطباء میرزا کاظم، شیخ الاطباء
 میرزا حسین‌علی، معتمد الاطباء میرزا علی دکتر و حکیم‌باشی امیرکبیر نایب السلطنه
 وزیر جنگ، میرزا سید رضی حکیم‌باشی نظام، میرزا زین‌العابدین کاشانی، میرزا
 نصرالله تنکابنی، میرزا لقمان ولد ملک الاطباء، میرزا سیدعلی، حاجی میرزا حبیب‌الله
 تنکابنی، میرزا اسدالله کاشانی، مسیو هیدنه [هیینه] دندان‌ساز، میرزا محمددکتر رئیس
 مریض‌خانه مبارکه».^(۲۲)

«اطباء [وزارت خارجه] میرزا ابوالقاسم حکیم‌باشی، میرزا عبدالوهاب طبیب،
 میرزا عبدالله طبیب، حکیم بیکمز».^(۲۳)

«اطباء دارالفنون»: «میرزا علی‌اکبرخان دارای حمایل و نشان سرهنگی»، «میرزا
 ابراهیم دارای نشان و حمایل سرهنگی»، «میرزا عبدالله دارای نشان طلای علمی»،
 «میرزا ابوالحسن خان دارای نشان طلای علمی»، «میرزا حسن ولد میرزا ابوالحسن
 دارای نشان طلای علمی»، «میرزا سیدمهدی دارای نشان طلای علمی»، «میرزا مومن
 ولد میرزا محمود مأمور کردستان»، «محمدباقرخان ولد محمدحسین‌خان دارای نشان
 طلای علمی»، «رضاخان ولد محمدحسین خان دارای نشان طلای علمی»، «میرزا
 مصطفی ولد میرزا احمد مأمور خرم‌آباد»، «میرزا محسن ولد میرزا بیک مأمور کردستان»،
 «میرزا شیخ محمد»، «میرزا علی‌اکبر شیرازی»، «حیدرمیرزا شاهرخ شاهی»، «میرزا
 محمدولد میرزا محمدحسین»، «میرزا خلیل ولد میرزا علی»، «میرزا یوسف ولد میرزا
 محمود»، «میرزا ابوالقاسم».^(۲۴)

«اطباء و اجزاء مجلس مرکزی حافظ‌الصحه دارالخلافه باهره و مأمورین ولایات

دارالخلافه: «مخبرالدوله وزیر علوم، جعفرقلی خان سرتیپ اول و رئیس مدرسه دارالفنون، طبای فرنگی: دکتر طولوزان حکیم‌باشی مخصوص، دیکسن صاحب حکیم‌باشی سفارت انگلیس، دکتر ارنو حافظ‌الصحه عثمانی، دکتر بیکمز، طبای ایرانی: ملک‌الاطباء حکیم‌باشی حضور همایون، آقامیرزا سیدرضی حکیم‌باشی نظام، میرزا ابوالقاسم حکیم‌باشی و معلم مدرسه، میرزا سیدعلی حکیم حضور، میرزا علی دکتر حکیم حضور معتمدالاطباء و حکیم‌باشی نایب‌السلطنه وزیر جنگ، حاجی میرزا حبیب‌الله حکیم منصور، میرزا محمود دکتر رئیس مریض‌خانه، میرزا زین‌العابدین حکیم منصور، شیخ‌الاطباء حکیم حضور، میرزا نصرالله حکیم منصور، میرزا محمدکاظم معلم حکمت طبیعی، میرزا عبدالکریم، میرزا علی‌اکبرخان، حسن‌خان طبیب، ابراهیم میرزا طبیب قزاق، میرزا نصرت رئیس آبله‌کوبی طهران، میرزا عبدالله طبیب، میرزا عبدالکریم منشی‌باشی، میرزا محمدتقی سر رشته‌دار، محمدحسین میرزا روزنامه‌نویس، مأمورین ولایات [از اجزاء مجلس مرکزی حافظ‌الصحه] تبریز: میرزا عبدالعلی حکیم‌باشی، خمسه: میرزا رضا، ارض اقدس: محمدحسن‌خان، مازندران: میرزا محمد، تنکابن: میرزا شیخ محمد، اصفهان: میرزا موسی ناظم‌الاطباء، همدان: میرزا حسن، لرستان: میرزا مصطفی، عربستان [خوزستان]: میرزا سیدحسین، کرمان: میرزا عبدالرضا، کرمانشاهان، میرزا اسماعیل، کردستان: میرزا مومن، ساوجبلاغ: میرزا خلیل، شیراز: میرزا حسام‌الدین، سمنان: میرزا کریم، بسطام: میرزا صالح، سبزوار: میرزا اسماعیل، کاشان: میرزا عبدالجواد، قم: میرزا حسن، یزد: میرزا مرتضی، بروجرد: میرزا ارسطو، ساوه: آقاعلی، بوشهر: سیدعبدالرضا، عراق [اراک] میرزا محمدحسین. «اجزاء مریض‌خانه مبارکه دولتی»: «میرزا محمددکتر رئیس مریض‌خانه، حسین‌خان حکیم و دواساز، میرزا نصرت طبیب حافظ‌الصحه طهران و طبیب مخصوص مدرسه دارالفنون و طبیب مریض‌خانه، میرزا زین‌العابدین ولد فخرالاطباء، عباسقلی خان مشرف مریض‌خانه، شیخ ابوالقاسم مؤذن مریض‌خانه، میرزا فرهاد

دواساز، آقا سید ابوتراب حکیم مقیم روز و شب مریض خانه، میرزا قوام حکیم، میرزا ابراهیم حکیم، محمدحسین تحویلدار اسباب مریض خانه، میرزا احمد ناظر مریض خانه، شیرمحمد آقا طبابخ، پرستار هفت نفر، سایر عمله جات پانزده نفر».^(۲۰)

۱۳۱۲ق: «اطباء خاصه: فرنگی»: «دکتر طولوزان حکیم باشی حضوری، ایرانی: «فیلسوف الدوله»، «سلطان الحکماء»، «میرزا سیدحسین دکتر به لقب نظام الحکماء ملقب شده». «اداره حفظ الصحه»: «نیرالملک».

«مریض خانه دولتی»: «میرزا ابوالحسن دکتر».^(۲۱)

تولد و مرگ نشریه دو زبانه (فارسی و فرانسوی) لاپاتری به معنای میهن / وطن در روز شنبه ۹ محرم ۱۲۹۳ق / ۵ فوریه ۱۸۷۶م روی داد. این نشریه اگر می ماند یافته های نو در حوزه پزشکی عرضه می کرد، اما نماند. چون بر اثر سعایت ها ناصرالدین شاه نخواست.

روزنامه نظامی دولت علیه ایران / روزنامه نظامی علمیه و ادبیه / روزنامه علمیه و ادبیه ۱۹ شماره از ۲۹ ذیقعه ۱۲۹۳ تا ۲۸ ربیع الثانی ۱۲۹۴ق در تهران به چاپ رسید.

خبر بیماری اهل قشون را با عنوان «تکسر مزاجی» در روزنامه نظامی می توان خواند.^(۲۲) همچنین نخستین رقابت مطبوعاتی و جنگ قلمی در ایران را این «روزنامه» و روزنامه علمی به وجود آوردند. روزنامه علمی از ۲۲ ذیحجه ۱۲۹۳ق تا ۲۳ جمادی الاولی ۱۲۹۷ق در مجموع ۶۴ شماره منتشر شد. روزنامه علمی را می توان نخستین نشریه ای دانست که طب و طبابت را از موضوع های اولویت دار خود قلمداد کرد از این رو درباره این نشریه بنگرید به چاپکرده های پزشکی روزنامه علمی

سال ۱۲۹۵ق نشریه تبریز در شهر تبریز منتشر شد که پس از یک وقفه دوره دوم خود را در سال ۱۳۲۶ق آغاز کرد. در لابه لای «اخبارنامه» می توان چاپکرده هایی مرتبط با طبابت یافت، افسوس که اما دوره کامل این نشریه در هیچ کتابخانه ای وجود ندارد. در همان سال / ۱۲۹۶ق که دوره دوم تبریز طلوع کرد در تهران نشریه مریخ را انتشار

دادند که ۱۸ شماره (۵ محرم ۱۲۹۶ ق تا ۱۶ جمادی الثانی ۱۲۹۷ ق) دوام آورد. در شماره ۱۸ مریخ (۱۶ جمادی الثانی ۱۲۹۷ ق) سه تیر مرتبط با پزشکی می‌توان خواند:

«شاگردان: اطبای مأمورین مریض‌خانه»^(۲۸)، «شاگردان طب که مشغول تحصیل‌اند»^(۲۹) و «شاگردان طب مجانی»^(۳۰) در خبر نخست می‌خوانیم:

«صورت امتیازات و انعام شاگردان طب» مدرسه دارالفنون: «اطبای مأمورین مریض‌خانه»: «میرزا علی اکبرخان حکیم‌باشی رئیس مریض‌خانه اضافه موجب پنجاه تومان، شال ترمه ایرانی طاقه نشان و حمایل سرهنگ قطعه»، «حسن‌خان ولد اسدالله‌خان انعام بیست تومان، اضافه موجب بیست تومان»، «میرزا علی اکبرخان ولد صدر شیرازی نشان طلا قطعه، اضافه موجب سی تومان»، «میرزا مصطفی ولد میرزا احمدنشان مطلا قطعه، اضافه موجب بیست تومان»، «میرزا محمد ولد میرزا حسین نشان مطلا قطعه، اضافه موجب بیست تومان»، «میرزا نصیر دواساز، ولد میرزا احمد نشان مطلا قطعه، اضافه موجب بیست تومان»، «میرزا فرهاد دواساز موجب دوازده تومان»^(۳۱).

۲ جمادی الاول ۱۲۹۶ ق نشریه فرهنگ در اصفهان متولد شد. بنیادگذار این نشریه که دست کم ۱۳ سال دوام آورد میرزا تقی کاشانی (حکیم‌باشی) بود که المنطبعة فی الفارس را بیشتر در شیراز انتشار داد. مدیر طبیب این نشریه از همکاری شماری از اطبای عصر نیز برخوردار شد: میرزا حبیب (طبیب)، میرزا محمود طبیب (طبیب مریض‌خانه فتح‌آباد)، علی محمد (طبیب بلوک کرون)، میرزا محمود (حافظ‌الصحه و حکیم‌باشی افواج سواره فتح)، میرزا شیخ محمد طبیب، میرزا حبیب (طبیب) و عده‌ای دیگر. بیشتر مطالب نشریه به قلم میرزا تقی کاشانی (حکیم‌باشی) است که پاره‌ای مرتبط با مباحث پزشکی‌اند: پاورقی «کتابچه میرزا تقی‌خان حکیم‌باشی در قانون حفظ صحت و تنظیف بلاد و طریقه سرایت امراض» از شماره ۱۰۱ (۶ رجب ۱۲۹۸ ق) تا شماره ۱۴۸ (۹ جمادی الاخری ۱۲۹۹ ق).

گرداننده نشریه فرهنگ همزمان مدیریت انجمن طبی اصفهان و عضویت افتخاری مجلس جراحی و طبی و داروسازی ایتالیا را برعهده داشت که اسباب «رضامندی» ظل السلطان حاکم وقت آن ناحیه را سبب شد: «مقرب الخاقان میرزا تقی حکیم باشی [...] در خدمات مرجوعه به خود مانند تنظیمات متعلقه به حفظ صحت بلده، انعقاد انجمن پزشکان اصفهان و دایر کردن جریده فرهنگ و غیره جهد موفور و سعی مشکور مرعی داشته و مایه مسرت و رضامندی [...] ظل السلطان [...] گردیده بود [...] به اعطای یکثوب سرداری ترمه لاکی کشمیری [...] مفاخرت و مباحات گردید [...]».^{۳۶}

در دوره نشریه فرهنگ خبرهایی از «انجمن پزشکان اصفهان»، «صورت کتابچه‌ای در «علم و عمل آبله‌کوبی»، «صورت کاغذی که... میرزا محمودخان مریض‌خانه فتح‌آباد برادر مرحوم میرزا تقی‌خان» نوشته، «مکتوب میرزا حبیب طبیب» و سایر طبیبان از جمله علی‌محمد طبیب کرونی»، «رساله علمیه... آقا میرزا حبیب طبیب»، «صورت ورقه میرزا محمودخان حافظ‌الصحه حکیم‌باشی افواج سواره فتح»، راپورت امراض شایعه در کرون» از علی‌محمد طبیب کرونی، «صورت کاغذی ست که از جانب... میرزا شیخ محمد طبیب نظامی... در شرایط حفظ صحت دندان...» به قلم آورده، «شرح ذیل مکتوبی است از «مصطفی حافظ‌الصحه لرستان و [خوزستان]»، «صورت اطلاعاتی است که... میرزا علی‌محمد طبیب...» فرستاده، و مطالبی درباره «تلقیح وبا...» به چاپ رسانده‌اند. همچنین گاه از مشترکان نشریه یاد کرده‌اند: «دکتر طولوزان حکیم‌باشی مخصوص» و «میرزا موسی طبیب حفظ صحت اصفهان».

۱۲۹۷ق در تهران، تجارت: نخستین نشریه اقتصادی در آمد که دوره کامل این ادواری در هیچ یک از «کتابخانه‌های معتبر» موجود نیست. اطلاع اما نشریه‌ای است که ۲۷ ربیع‌الثانی ۱۲۹۸ق در تهران چاپ شد و روزگارهای ناصری و مظفری انتشار پیدا کرد. در دوره اطلاع آثاری از پزشک‌های عصر را می‌توان خواند: میرزا نصرالله حکیم‌باشی،

نصرالله طبیب، دکتر میرزا خلیل (معلم علم طب و زبان فرانسوی)، اسمعیل صدراطباء، خلیل «سرتیپ طبیب وزارت خارجه»، همچنین تصویر «برخی از بلوک‌های فارس و شهر شیراز» به همراه «اختراع حاجی میرزا حسن طبیب (حکیم‌باشی) شیرازی مشهور به فسایی» را می‌توان دید. یادداشت انتقادی نیز با نام‌های پوشیده در این نشریه به طبع رسانده‌اند:

«... دولت ما... به بضاعت و مالیات خود سالی مبالغ گزافی خرج حفظ صحت اهالی بلاد می‌کند. ایجاد احتساب در پای‌تخت و اغلب شهرها نموده است. مدرسه دارالفنون را به جهت تعلیم و تعلم اغلب علوم خصوصاً علم طب ایجاد کرده است و انصافاً اطباء مدرسه بسیار خوب ترقی کرده و قابل شده‌اند و همه ساله دولت متجاوز از پنجاه هزار تومان مواجب طبای فرنگی و ایرانی و خرج مجلس حافظ‌الصحه می‌کند پس: به چه جهت دارد که در ظرف یک ماه دو نفر از اهالی پایتخت [...] به واسطه سوءتدبیر طبیب مشرف به هلاکت هستند [...] مؤاخذه این دو طبیب با کیست؟ کدام یک از ادارات دولت این دو نفر طبیب را حاضر بکنند و بعد از تنبیه سخت عبرت‌الناظرین آن‌ها را جلای وطن بدهند که هر کس چهار کلمه اسامی ادویه فرنگی آموخت اقدام به معالجه نکند یا هر کس در محکمه فلان طبیب نسخه‌نویسی کرد خود را حکیم‌باشی نداند دو سال قبل قرار شد امتحانی از طبایی که معالج اهالی طهرانند در مجلس حافظ‌الصحه بشود دو سه روز خوب بود بعد اسبابی فراهم آمد که خود می‌دانید نشد...».^(۳۳)

افزون بر خبر و نظر، اعلان‌های طبیب‌ها از دیگر مندرجات اطلاع است:

«اعلان دکتر البو[:]: عموم ناس از وضع طبابت و محل و اوقات و ساعات مقرر آن روزهای دوشنبه و سه‌شنبه و چهارشنبه چهار ساعت از طلوع آفتاب گذشته دو ساعت در مدرسه دارالفنون در مطب خود نشسته هر مریضی بیاید مجاناً معالجه نموده و به فقرا به علاوه دوا هم می‌دهد. شنبه و پنج‌شنبه نیز در همان وقت و ساعت دو مریض‌خانه

دولتی در مکان و مطب معینی که دارد نشسته مجاناً مرضی را معالجه می کند. در غیر این ایام و اوقات در منزل خود در بالاخانه سر درب که در کوچه رو به روی باغ ایلخانی واقع است همیشه از سه به غروب مانده الی غروب آفتاب نشسته و هر کس بخواهد به او رجوع کند حاضر است و قرار آن جا این است هر کس هر دفعه که می رود نزد او باید یک تومان بدهد و هر گاه کسی بخواهد او را به خانه خود ببرد هر دفعه دو تومان حق القدم باید بدهد و هر گاه به جهت مشورت با اطباء به خانه مرضی برود هر دفعه سه تومان باید به او بدهند».^(۳۱)

قلمفرسایی درباره طبیب ها و انتقاد از کار به دستان امور درمانی در تهران آن روزگار در پاره ای از شماره های نشریه اطلاع خواندنی است:

«امان از علم ناقص، هزار آفرین بر جهل صرف. ای کاش این رسم در دارالخلافه طهران هم جاری و مقرر می گردید تا در شب عرض اعمال اطبای نارس و حکمای دروغی معلوم می شد که جلوه و فروغ چراغان چیست. اکنون در هر کوچه اقلاً پنج مطب تازه باز شده و جوانی با چند شیشه و قوطی دوا و قلمدان و لوله کاغذ نشسته که البته به قول پانصد مطب غیر مشهور از این قبیل در شهر [تهران] موجود است و غریب این که بیشتر این ها از طایفه یهود هستند که شاید وقتی پدر جد یا اعمام آن ها طبیب بوده اند. خلاصه یکی از ظرفا بر سبیل مطایبه می گفت هر مرضی که یک روز نزدیک این اطبا رفت دیگر روز [از] زحمت ملاقات طبیب و شرب دوا [و] مداوا آسوده می شود. واقعاً کسی نمی داند این طبیبان غیر متطبب [غیرماهر] کجا و نزد که درس طب خوانده و کی طبیب شده و در کدام مجلس علمی به معرض امتحان درآمده و کدام حکیم حاذق علم و عمل آن ها را تصدیق و تجویز نموده است و همچنین کار دوا فروشان که هر شاگرد عطار و دوا فروش عامی امروز با کمال جرئت ادویه و جوهریات فرنگی می فروشد در حالی که نه هنوز درست اسم دوا را می داند و نه تمیز و تشخیص ادویه را از یکدیگر می دهد بلکه نسخه طبیب را به درستی نمی تواند قرائت کند و هیچ

معلوم نیست که دوافروشی او به اجازه حکومت است یا به تصدیق حکیم، فقط قصدش اخذ پولی است و جلب منفعتی واقعاً نظارت و توجه و اهتمام در کار این دو طایفه و اصلاح این دو کار از شروط اولیه حفظ صحت و از فرایض ذمت کدخدایان و رؤسا و ریش سفیدان هر محل است که در این کار پیوسته تحقیق کنند و به اداره حکومت جلیله و مجلس حافظ الصحه بلد اطلاع دهند تا در صدر نظم و اصلاح آن برآیند.^(۳۵)

دانش را که ۱۴ شماره (۲۳ رجب ۱۲۹۹ ق تا ۱۶ صفر ۱۳۰۰ ق) منتشر شد می‌توان در زمره انتشارات مدرسه دارالفنون تهران قلمداد کرد. در آغازین شماره این نشریه در یک مطلب به نسبت بلند به چگونگی تأسیس و فعالیت سی ساله مدرسه دارالفنون و «بنای مریض‌خانه» پرداخته‌اند و «وضع معالجه» را به وسیله «اطبا و مواظبت اجزا و طرز سلوک پرستاران و وضع حالت بیماران» را تشریح کرده‌اند.

پاسخ به «آرتیکلی» در قدح و مذمت سوءتدبیر دو طبیب به نام‌های حسن‌خان و میرزا عبدالله در نمره ۳۵ روزنامه اطلاع» به قلم میرزا کاظم از مدرسین مدرسه دارالفنون، وضع طبابت در تهران، معالجه محمدتقی‌خان به وسیله حسن‌خان طبیب، کارنامه علمی حسن‌خان طبیب، تأیید حسن‌خان طبیب به وسیله دکتر طولوزان، معالجه سیدعنین به تجویز میرزا عبدالله و ابتلای وی به عارضه‌ای دیگر، سخن‌پراکنی «مردم بیکار» درباره طبابت میرزا عبدالله^(۳۶)، «اخبار طبی»، «مرض دیفتری»، «علاج کچلی» به قلم میرزا نصرالله تنکابنی (حکیم حضور)، ورود «دکتر با علم و عمل» از برلن برای تدریس در مدرسه دارالفنون و تربیت شاگردان طب، «حفظ الصحه» و خبر انتصاب میرزا علی اکبر شیرازی به سمت «حافظ الصحه‌گی» قم و خبرهایی درباره کارنامه او، عملکرد میرزا محمد تفرشی طبیب حافظ الصحه در استرآباد، اعلان‌های امتحان اطبا و دوافروشان و نیز مخارج شصت هزار تومان دولت ایران برای «مواجب اطبا و مخارج مریض‌خانه و تنظیف بلاد» و تلاش برای راهیابی «در عمل عطاران و دوافروشان و اطبا» از جمله چاپ‌کرده‌هایی است که در دوره دانش